

ЗАГАЛЬНООСВІТНІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ПОЛТАВЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. Частина I

Л. М. Булава, О. М. Мащенко

Схарактеризовано систему закладів освіти на Полтавщині в останні роки існування Російської імперії. Особливу увагу звернено на аналіз кадрового забезпечення загальноосвітніх закладів освіти.

Ключові слова: система закладів освіти, типи освітніх закладів.

Булава Л. Н., Мащенко О. Н. Образовательные заведения на Полтавщине накануне Украинской революции. Часть I

Охарактеризована система образовательных заведений на Полтавщине в последние годы существования Российской империи. Особое внимание обращается на анализ кадрового обеспечения общеобразовательных заведений.

Ключевые слова: система образовательных заведений, типы образовательных заведений.

Bulava L. M., Mashchenko O. M. Educational Institutions in the Poltava Province before Ukrainian Revolution. Part I

This paper describes the system of educational institutions of Poltava province at the latest years of the Russian empire. The special attention is paid on the analysis of the personnel providing for educational establishments.

Постановка проблеми та її актуальність

Нинішня система закладів освіти в Україні функціонує, у багатьох відношеннях, інерційно ще з радянських часів, а деякі традиції збереглися ще з дорадянського періоду. Система закладів освіти в

царській Росії була багатоступінчастою. На рис. 1 відображено основні типи навчальних закладів наприкінці існування Російської імперії, а в табл. 1 подається коротка характеристика системи закладів освіти у Полтавській губернії на початку XX ст.

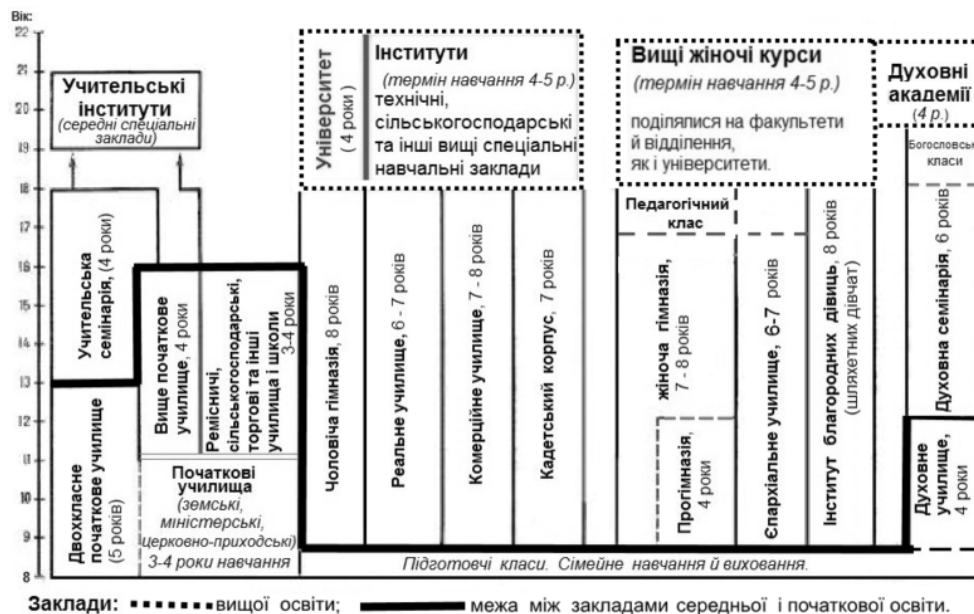

Рис. 1. Основні типи навчальних закладів Російської імперії на початку XX ст.

Булава Леонід Миколайович, кандидат географічних наук, професор, завідувач кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (ПНПУ)

Мащенко Ольга Миколаївна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства ПНПУ

Типи закладів освіти на Полтавщині початку ХХ ст. (напередодні 1917 р.)

Тип закладу	Базова підготовка	Років навчання	Кваліфікація випускників, базова для...
Середні загальноосвітні	Підготовчі класи, домашня освіта	6–8	Середня загальна освіта
Чоловіча гімназія		8	Базова для вступу до університетів
Кадетський корпус		7	Офіцерський чин. Базова для вищої освіти
Реальне училище		7	Базова для вступу до інститутів
Жіноча гімназія		7–8	Базова для вступу на вищі жіночі курси
Інститут шляхетних дівчат (пансіон)	Включали 3 підготовчі класи	8	+ вчителька для домашньої освіти та різних типів початкових шкіл
Жіноче єпархіальне училище		6–7	
Середні спеціальні	Незакінч. середня	7–10	Середня спеціальна освіта
Духовна семінарія	Духовне училище + 6 р.		Церковнослужитель і (чи) священнослужитель. Базова для духовних академій і деяких університетів
Комерційне училище	1-й клас реального училища + 6–7 р.		Торгівля, фінанси + базова для вступу до інститутів
Середні технічні й промислові училища	5 класів реального училища + 4 р.		Технік із певної спеціальності
Середні сільськогосподарські училища	2 класи реального училища + 6 р.		Молодший агроном
Фельдшерська школа	Вступні випробування + 4 р.		Фельдшер
Учительський інститут	Вище початкове училище + 3 р.		Учитель вищого початкового училища
Учительська семінарія	Двокласне училище + 3...4 р.		Учитель нижчого початкового училища
Неповні середні загальноосвітні заклади			Неповна середня освіта
Вищі початкові училища (жіноче, чоловіче)	Нижчі початкові училища + 4 р. (разом 7–8 років).		Вступали в середні спеціальні навчальні заклади, зокрема семінарії, після стажу – в учит. інститути
Неповні середні спеціальні навчальні заклади			Неповна середня спеціальна освіта
Нижчі технічні училища	Нижчі початкові училища + 3–4 р.		Майстри – керівники робітників
Нижчі сільськогосподарські училища			Садівники, інструктори із садівництва
Церковно-учительські школи	Двокласна вчительська школа + 3 р.		Учителі церковнопарафіяльних шкіл
Початкові спеціальні навчальні заклади			Початкова спеціальна освіта
Духовне училище	—	4	Духовна освіта, базова для духовної семінарії
Другокласна (двокласна) вчительська школа	Початкова освіта + 3 р.		Учителі для шкіл грамоти. Крайні учні мали право вступу до вчительських семінарій

Продовження табл. 1

Ремісничі училища, школи	Початкова освіта +1...3 р.	Ремісники, фабричні й заводські робітники	
Сільськогосподарські, садівничі школи	Початкова освіта +1...3 р.	Сільськогосподарські робітники	
Початкові народні училища	Починаючи з 8 років	Початкова загальна освіта (<i>Географія для учнів початкових класів була запроваджена в навчальних програмах, починаючи з 1907 р.</i>)	
Двокласні початкові училища			2–6
Міські однокласні початкові училища			5–6
Міські однокласні початкові училища			3–4
Міністерські початкові училища - двокласні - однокласні			5 3
Однокласні народні училища (земські школи в сільській місцевості)			4
Церковні початкові школи:			2–6
- церковнопарафіяльні двокласні			5–6
- церковнопарафіяльні однокласні			3–4
- школи грамоти			2

Загальний рівень освіти населення

На 1914 р. у Полтавській губернії в школах усіх типів нараховувалося 164 836 учнів. За межами школи залишалося 130 000 дітей шкільного віку (100 000 дівчаток і 30 000 хлопчиків). Освітою було охоплено близько 56 % дітей. У церковнопарафіяльних школах навчалася 45 % дівчаток, у земських удвічі менше – 22 %. Через брак приміщень у губернії було зареєстровано 20 173 відмови (а це 1/5 загальної кількості учнів) у прийомі на шкільне навчання [7, с. 61].

Вищих навчальних закладів до революції 1917 р. у Полтавській губернії не було. Випускники університетів (здебільшого Харківського, Київського, Казанського), рідше – духовних академій і вищих жіночих курсів викладали в середніх навчальних закладах (гімназіях, кадетському корпусі, реальних училищах).

У Російській імперії існувало правило: закінчив навчальний заклад початкової освіти, отримав педагогічну підготовку на його базі – можеш повертатися в цей заклад уже в ролі вчителя. Так, випускники шкіл грамотності отримували право викладати в них після закінчення другокласної вчительської школи; церковнопарафіяльних шкіл – після церковно-учительських шкіл; випускники нижчих початкових народних училищ (земських, міністерських) могли стати їх учителями після закінчення вчительської семінарії, а випускники вищих початкових училищ і прирівняних до них – після вчительського інституту.

При цьому зміст спеціальної підготовки у педагогічних закладах здебільшого відповідав програмі тих закладів, куди направлялися випускники. Додавалися дисципліни педагогічної і методичної підготовки та різні практики.

Інші підходи до типології навчальних закладів, що існували на Полтавщині
Загальноосвітні заклади:

1. Середні: а) «класичні», гуманітарні (чоловічі й жіночі гімназії); б) гуманітарні з ухилом на естетичне виховання й «сімейні цінності» (інститут шляхетних панянок, жіноче єпархіальне училище); в) фактично «військові гімназії» (кадетський корпус); г) ті, що поєднували загальноосвітню підготовку з орієнтацією на працю в різних галузях господарства (реальні й комерційні училища). Повними середніми беззаперечно вважалися заклади з 8-річною освітою.

2. Проміжні між середньою і початковою освітою (вищі початкові училища).

3. Початкові школи (переважно однокласні, рідше – двокласні, що відрізнялися за джерелами фінансування: міністерські, міські, сільські, народні, земські, церковні, залізничні, приватні).

Спеціальні (професійні):

1. Середні (комерційні, технічні, промислові, сільськогосподарські, духовні, учительські, фельдшерські тощо).

2. Проміжні між середніми та початковими (технічні, сільськогосподарські, землемірні, церковно-учительські).

3. Початкові (духовні, вчительські, сільськогосподарські, ремісничі тощо).

Короткий огляд середніх загальноосвітніх навчальних закладів

Успішне закінчення цих закладів давало право на вступ у вищі навчальні заклади певного типу (доступ жінок до вищої освіти був дещо обмежений).

Гімназія – середній навчальний заклад, що надавав «класичну» освіту (включала передусім гуманітарні навчальні дисципліни і обов'язково – латинську, іноді – давньогрецьку мови, а також «нові мови» – французьку й німецьку). У 1914–1917 рр. діяв новий навчальний план, згідно з яким зменшувалася кількість годин на давні мови й збільшувалася – на «реальні» предмети. До обов'язкових належали Закон Божий, російська мова й література, математика, історія, географія, танці, малювання, співи, рукоділля. В останній період існування імперії зникли формальні заборони для навчання в гімназіях вихідців із «нижчих соціальних верств», а в навчальному плані з'явилися фізика і природознавство (за рахунок скорочення кількості годин на давні мови).

Чоловічі й жіночі гімназії мали *підготовчі класи* (аналог початкової освіти, у яких практикували учениці 8-х класів гімназій). Особливим типом навчальних закладів були *прогімназії* (навчання тривало 4 роки). За навчальними планами і програмами прогімназії відповідали чотирьом молодшим класам гімназії. Випускники прогімназій без вступних екзаменів могли продовжувати навчання в наступних класах гімназії. Прогімназії найчастіше створювалися у містах, де не було гімназій. *Чоловічі прогімназії* мали право проводити екзамени на здобуття звання приходського вчителя.

Класичні чоловічі гімназії відрізнялися від жіночих тривалішим на рік основним терміном навчання (це давало право на вступ в університети), наявністю уроків гімнастики і військової підготовки.

У Полтавській губернії в 1916 р. було 12 чоловічих класичних гімназій, із них дві – у Полтаві, по одній – у Гадячі, Кобеляках, Лубнах, Золотоноші, Зінькові, Константинограді, Миргороді, Переяславі, Пирятині і Прилуках.

У нинішній будівлі старого корпусу педуніверситету (тоді – провулку Кірочному, 2, розташовувалася Друга чоловіча гімназія, або «дворянська» (називалася так тому, що відкрита 1907 р. замість Дворянського пансіону-притулку). Перша чоловіча гімназія імператора Олександра I (з 1808 р.) – нині будинок школи № 3 (вул. Куйбишева, 4).

У жіночих гімназіях обсяг і глибина підготовки були меншими, ніж у чоловічих, що формально створювало перепони

для вступу жінок в університети. *Жіночі прогімназії* ще мали назву «вище початкове 4-класне жіноче училище».

У жіночих (семикласних) гімназіях діяв додатковий (8-й) педагогічний клас, після закінчення якого випускниці отримували право на викладання у початкових училищах. У Полтавській губернії 1916 року було 23 жіночі класичні гімназії, із них 6 – у Полтаві, а решта – у 14 повітових центрах (зокрема, у Кременчуці – 3, Прилуках – 2).

Із шести полтавських гімназій п'ять були приватними, відкритими на початку ХХ ст.: В. П. Ахшарумової-Бельської (зараз – будинок міського лицю № 1 по вул. Шевченка, 14), М. П. Павелко (майдан Незалежності, 3), Н. О. Старицької (на її місці – школа № 6 і новий корпус педуніверситету), О. П. Вахніної (на її місці – видавництво «Полтава» по вул. Шевченка 38/40), В. А. Морозовської (будинок № 34 по вулиці Рози Люксембург). Найдавнішою у Полтаві, створеною ще в середині ХІХ ст., була Маріїнська гімназія (відомства імператриці Марії). У 1943 р. будівля згоріла, і на її місці зараз знаходиться Мала Академія мистецтв імені Раїси Кириченко (вул. Жовтнева, 5).

Полтавський інститут шляхетних дівчат – закритий (із цілорічним пансіоном – проживанням, харчуванням і вихованням) навчальний заклад, який діяв у Полтаві в 1818–1917 рр. Перший серед губернських міст і шостий у Російській імперії взагалі, інститут шляхетних дівчат був єдиним у Полтавській губернії середнім навчальним закладом для дочок збіднілих дворян (пізніше за плату стали приймати дочок духовенства і купців). Заклад давав не тільки освіту, а і посилене естетичне й етичне виховання та право на посаду домашніх вихователок дітей із дворянських родин і духовенства. Зміст навчання і права випускниць у цьому закладі були майже такими, як і в жіночих гімназіях. Нині у будівлі цього інституту розташований головний корпус Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Зарахування в університет без вступних екзаменів було відкрите для юнаків – випускників класичних гімназій. Але університет на початку ХХ ст. вже не був занадто престижним закладом, хоч і давав непогану гуманітарну, природничо-математичну, медичну або юридичну підготовку. Розвиток продуктивних сил зумовив відкриття вищих спеціальних навчальних закладів (інститутів: політехнічних, сільськогосподарських, гірничих, транспорту тощо), які готували фахівців для різних галузей господарства.

Середню освіту для вступу в такі заклади надавали *реальні й комерційні училища*. Випускники цих закладів мали змогу працевлаштуватися і без вищої освіти або вступити на фізико-математичні та медичні факультети університетів, інститутів.

Реальні училища у свідомості громадськості вважалися «другосортними» і з огляду на менший термін навчання хлопчиків, і на походження учнів із «нижчих соціальних класів», які не могли запам'ятати «премудрості» латини й давньогрецької мови. Але в таких закладах більше уваги приділялося фізико-математичній і природничій підготовці (хімії, космографії, географії, природознавству тощо), сучасним іноземним мовам. У 1916 р. у Полтавській губернії працювали 5 реальних училищ: Полтавське, Кременчуцьке, Хорольське, Роменське, Лохвицьке.

Полтавське Олександрівське реальне училище було відкрито ще в 1876 р., згодом заклад займав будівлю за адресою вул. Пушкіна, 83а (сучасний політехнічний коледж). Випускником училища був викладач педінституту природознавець М. І. Гавриленко.

Комерційні училища – середні загальноосвітні заклади, у які приймали хлопчиків і дівчаток 10–12 років із початковою освітою, що відповідала 1-му класу реального училища. Учні отримували знання не тільки із загальноосвітніх дисциплін, а й спеціальну освіту: вивчали комерційну арифметику і географію, бухгалтерію, діловодство, торгове і промислове законодавство, товарознавство, політкономію тощо. Ці училища готували службовців для банків, торговельних фірм, а також комерсантів для здійснення самостійних торгових операцій. Комерційні училища були підвідомчі міністерству фінансів.

У 1916 р. у Полтавській губернії діяло шість комерційних училищ: Переяславське, Прилуцьке, Роменське, Кременчуцьке, Кобеляцьке, Полтавське О. О. Байєра (1900–1917). Ініціатором відкриття й директором 7-класного комерційного училища у Полтаві був громадський діяч Олександр Оттович Байєр. У цій будівлі в наш час знаходиться Полтавська школа № 4 (вул. Шевченка, 19).

Петровський Полтавський кадетський корпус (1840–1919 рр.) був найстарішим і найпрестижнішим навчальним закладом цього типу на теренах України. Це середній військово-навчальний заклад закритого типу. Готував офіцерів, які розподілялися по військових частинах. Сюди приймали хлопчиків віком від 10 років, винятково дітей офіцерів і потомствених дворян.

У кадетському корпусі викладали загальноосвітні предмети (зокрема арифметику, російську мову і словесність, французьку й німецьку мови, хімію, географію, історію, аналітику, малюнок, космографію, ручну працю, законодавство, проекційне креслення тощо); навчали спеціальних позакласних дисциплін: стройової підготовки, фізкультури, фехтування, плавання, музики, співів і танців тощо. Певна частина випускників вступала у вищі цивільні навчальні заклади.

У Російській імперії практикувалося, здебільшого, роздільне навчання чоловіків і жінок. Жіноча середня освіта включала три типи закладів (див. рис. 1.).

Якщо для навчання юнаків у Полтавській єпархії діяло чотири духовні училища, то *жіноче єпархіальне училище* як середній навчальний заклад тривалий час було одне, у Полтаві. Великобудищанське жіноче єпархіальне училище можна вважати початковою ланкою Полтавського, оскільки в цьому закладі учениці закінчували тільки перші 3 класи.

У 1908–1918 рр. функціонувало Лубенське жіноче єпархіальне училище. Єпархіальні училища з 1868 р. відкривалися, головним чином, для безкоштовної освіти дочок православного духовенства. Але за певну плату в них навчалися і представниці інших верств населення. Навчальний курс (6 класів, а на початку ХХ ст. – додатковий 7-й клас, для підготовки вчительок парафіяльних шкіл) наближався до курсу жіночої гімназії. Але чи не найголовніше завдання цього училища – підготовка освічених дружин священнослужителів. Викладали: Закон Божий, російську мову, математику, географію, загальну та російську історію, педагогіку, чистописання, церковні співи, рукоділля і домашнє господарство, музику (навчали гри на роялі та скрипці).

Вищі початкові училища – заклади, що давали неповну середню освіту. *Вищі початкові училища* – навчальні заклади, що мали проміжний статус між середніми і початковими (орієнтовно відповідають статусу неповної середньої школи подібно до 9 класів сучасних шкіл). Були створені 1912 р. (перетворені із трикласних міських училищ, які існували з 1870-х рр., а з початку ХІХ ст. називалися повітовими училищами). На характеристиці таких закладів спинимося детальніше, оскільки передбачалося, що для викладання саме в цьому типі освітніх установ велася підготовка в учительських інститутах, зокрема Полтавському.

Вищі початкові училища мали 4-річ-

ний курс навчання (4 однорічні класи). У них приймали дітей, котрі закінчили початкову школу, віком 11—13 років. Були чоловічими, жіночими й зрідка — мішаними. Навчання було переважно платне і здійснювалося російською мовою. Учні, які пройшли курс 1-го і 2-го класів Вищого початкового училища, мали право вступити відповідно до 2-го і 3-го класів середніх шкіл (гімназії, реального або комерційного училища). Для вступу до 3-го класу необхідно було витримати додатковий екзамен із давніх або іноземних мов.

При Вищих початкових школах іноді відкривалися додаткові професійні класи різного профілю або курси з терміном навчання 1—2 роки (зокрема педагогічні). Випускники вищих початкових училищ зазвичай вступали в учительські семінарії або середні спеціальні заклади (технічні, сільськогосподарські, торговельні училища тощо). Інколи випускники здобували стаж, викладаючи у початкових школах, і після цього мали право вступати в учительські інститути.

У вищих початкових училищах викладалися: Закон Божий, російська мова і словесність, арифметика і початки алгебри, геометрія, географія, історія Росії з відомостями із загальної історії, природознавство і фізика, малювання та креслення, гімнастика (у жіночих, крім того, — рукоділля). Іноді викладалися додаткові навчальні дисципліни. Цей же набір дисциплін (а також психолого-педагогічну і методичну підготовку) включала й програма учительського інституту.

У 1916 р. в Російській імперії нараховувалося 1 573 таких училища, в Україні — понад 300. На початок 1917 р. на Полтавщині діяло 36 вищих початкових училищ, більшість яких була відкрита в 1913 р. (у Гадячі — нині ЗОШ № 2, Гельмязеві, Глинську, Зінькові, Золотоноші, Іваниці, Комишні, Карпівці, Кобеляках, Константинограді, Кременчуці, Лохвиці, Лубнах, Миргороді, Нових Санжарах, Опішні, Оржиці, Переяславі, Пирятині, Пирогох, Полтаві, Прилуках, Рашівці, Ромнах, Решетилівці, Хоролі, Царичанці та інших населених пунктах). Із них було двадцять чоловічих, п'ятнадцять мішаних і одне — для дівчат.

Вище початкове училище у Полтаві розташовувалося у будівлі сучасної загальноосвітньої школи № 7 (вул. Балакіна, 2; до революції — вул. Фабрикантська).

У вищих початкових училищах Полтавської губернії навчалося 4 613 хлопчиків і 728 дівчаток. За соціальним станом учні розподілялися так: із

селян — 1 512, козаків — 2 457, міщан і цехових — 1 067, почесних громадян і купців — 65, духовенства — 38, особистих дворян і чиновників — 73, родових дворян — 98.

При Вищих початкових училищах губернії діяли бібліотеки, фізичні кабінети та кабінети природничих наук. Відкривалися ремісничі відділення та педагогічні курси. Навчання платне: від 6 до 12 рублів на рік. Утримувалися коштом держави, міської казни та шляхом платні за навчання. Училища здебільшого знаходилися у власних приміщеннях. У кожному училищі навчалося від 100 до 200 учнів. Учителями працювали випускники учительських і комерційних інститутів, педагогічних та вищих жіночих курсів, інститутів шляхетних дівчат. Гімнастику викладали унтер-офіцери [9, с. 129—130].

Короткий огляд початкових загальноосвітніх навчальних закладів

У 1908 р. в царській Росії було взято курс на обов'язкову початкову освіту дітей, причому на території лівобережної України перед 1917 р. цієї мети відносно хлопчиків було досягнуто приблизно на 80 %, дівчаток — менше ніж на 40 %.

Двокласні початкові училища — початкові школи посиленого типу з п'ятирічним терміном навчання (виділялися серед закладів початкової освіти, але дещо не дотягували до неповної середньої освіти). Діяли наприкінці XIX ст. в деяких великих селах, на окремих залізничних станціях, рідше — у повітових містах. Навчання в них було роздільне для хлопчиків і дівчаток. Перші 3 роки вважалися 1-м класом і повністю відповідали курсу початкової школи, а 4—5-ті роки навчання були еквівалентні 2-му класу (вивчалися російська мова, арифметика, елементарні відомості з природознавства, фізики, геометрії, історії, креслення; іноді — гімнастика, ремесла, рукоділля, садівництво, городництво, бджільництво). У таких закладах навчалися, головним чином, діти селян, дрібних торговців і кустарів. Кращі учні мали право вступити в учительські семінарії. Двокласні і вищі початкові училища в народі називали «школами-тупиками», оскільки після їх закінчення мало куди можна було вступити навчатися далі.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. особливо активно початкові загальноосвітні і спеціальні (професійні) навчальні заклади створюють земства. Із 1905 р. діяло Педагогічне бюро Полтавської губерньської земської управи, яке складалося з педагогічного музею як освітньо-методичного центру, видавничого відділу (готував до друку «Педагогический жур-

нал для учасних народних шкіл Полтавської губернії”, а також різні посібники); бібліотеки (видавала педагогічну літературу й наочні посібники для учителів).

Земські початкові школи (офіційна назва – *однокласні народні училища відомства Міністерства народної освіти*, яке розробляло програми навчання та через директорів й інспекторів Народних училищ контролювало їх виконання). Це загальноосвітні початкові школи, які відкривалися й утримувалися земствами в сільській місцевості. Виникли після земельної реформи 1861 р., мали з 1890-х рр. чотирирічний термін навчання, яке провадилося на безкоштовній основі (тому класи були переповнені). У 1916 р. у Полтавській губернії діяли 1 773 земські школи (охоплювали 57 % усіх учнів початкових шкіл). Земства забезпечували діяльність шкіл матеріально (наймали чи споруджували будівлі таких освітніх закладів, наймали «народних учителів», надавали навчальну літературу, наочність тощо). Така турбота земств зумовлювала вищий, ніж в інших початкових школах, рівень освіти. У багатьох земських школах учні додатково опановували ремесла й навички трудової діяльності.

Учителями земських шкіл працювали випускники гімназій, учительських і духовних семінарій, епархіальних училищ (переважно жінки). Їхня кваліфікація підвищувалася завдяки організованим земствами педагогічним курсам та самостійній підготовці.

Міністерські (приходські) початкові училища створювалися починаючи з 1869 р. на базі приходських шкіл Міністерства державних помість. Фінансувалися коштом держави, міста, а також товариств. Однокласні училища з трирічним терміном навчання надавали елементарні знання Закону Божого, російського письма, арифметики. У двокласних училищах (5 років навчання) у 2-му класі додавалися історія, географія, природознавство, креслення тощо.

У Полтавській губернії в 1912 р. працювали всього 63 міністерські училища (4 – однокласні та 59 двокласних). У Полтаві було два однокласні міські приходські училища – чоловіче й жіноче, а при них – недільні школи.

Міські однокласні початкові училища створювалися для найбідніших груп населення. Таких училищ у Полтаві на початку ХХ ст. було три. Одне із них – Третє міське початкове училище імені Стефановича (нині будинок ЗОШ № 8 м. Полтави).

Церковні школи. 7 квітня 1902 р. видано „Положення про церковні

школи”. Згідно з ним, школи поділялися на початкові – школи грамоти, церковнопарафіяльні школи, недільні; учительські – другокласні, церковно-учительські.

Церковні початкові школи. Школи грамоти відкривалися у міських і сільських парафіях із дозволу парафіяльного священика, а також при монастирях. Навчання в них тривало два роки. Випускники цих шкіл мали завчити молитви, здобути початкові навички читання, письма й рахування.

Церковно-приходськими (церковнопарафіяльними) називали школи при православної парафії, що об’єднувала вірян, яких обслуговують церковнослужителі одного храму. Відкривалися при церквах і монастирях із дозволу епархіальної училищної ради. „Положенням” 1902 р. термін навчання в однокласних школах продовжено до трьох років, а пізніше – у деяких школах – до 4-х років (діти вивчали Закон Божий, церковний спів, письмо, церковнослов’янську мову, читання, російську мову, арифметику). У двокласних, яких було небагато, навчання тривало до 5-ти і навіть 6-ти років (крім названих предметів, вивчали російську історію, географію, креслення, малювання, короткі відомості з природознавства). На навчання приймалися діти віком від 8 років.

Навчання здійснювали священики, диякони і дячки (псаломщики, пономарі), а також учителі і вчительки, які закінчили переважно церковно-учительські школи та епархіальні училища.

Перед 1917 р. поступово зростав термін навчання. У Полтавській епархії у 1915–1916 н. р. працювали 4 двокласні церковнопарафіяльні школи із 6-річним курсом навчання, 11 шкіл – із 5-річним терміном навчання, 151 однокласна із 4-річним курсом та 720 однокласних із трирічним терміном [7, с. 56]. Рівень навчання був загалом нижчим, ніж в інших типах початкових шкіл. Але для вчителів церковнопарафіяльних шкіл Полтавської епархії з метою підвищення рівня викладання досить часто проводилися педагогічні курси.

У Полтаві на початку ХХ ст. діяло 8–11 церковнопарафіяльних шкіл: із них для хлопчиків однокласні – при Хрестовоздвиженському монастирі, Троїцькій і Преображенській церквах, недовго – при Покровській; змішана церковно-приходська залізнична; для дівчаток – при Троїцькій, Миколаївській, Покровській на Павленках, Різдва Пресвятої Богородиці. У них навчалися діти бідних верств населення.

Недільні церковні (православні) школи мали працювати у недільні та святко-

ві дні для дітей і дорослих.

Коротко – про освіту дітей жителів Полтави й губернії *неправославних конфесій*. Вона здійснювалася за благодійні внески громад і конфесій. Відомо, що за переписом 1897 р. серед усього населення було менше ніж 17 % грамотних (27,7 % серед чоловіків і 6,3 % серед жінок). Серед єврейського населення на вказаний час грамотними були 51,6 % чоловіків і 29,4 % жінок. Єврейське населення на початку ХХ ст. в сільській місцевості становило близько 1 %. У середньому у містах губернії мовою ідиш розмовляли приблизно 1/3 їх населення.

Специфічними навчальними закладами для єврейського населення були *Талмуд-Тори*. Ці школи навчали переважно бідних дітей та сиріт. Школи існували коштом пожертв, а навчання в них було безкоштовне. На рубежі ХІХ–ХХ ст. у губернії таких закладів було шість. Полтавська Талмуд-Тора діяла в 1863–1917 рр. Крім давньоєврейської мови й релігійного виховання, викладали російську мову, арифметику, ручну працю (ремесла) тощо.

Найпоширенішими формами освіти були платні початкові школи (*хедери*), а також приватні *нижчі єврейські училища* (головним чином, у Кременчуці, де єврейське населення становило близько 50 %). На початку ХХ ст. у близько 500 хедерах хлопчикам викладали історію єврейського народу, географію Ерец-Ізраель, граматику і врити. У 1896 р. коштом гуртка єврейських дам було відкрито *Полтавське єврейське жіноче училище* для дівчат бідних батьків із навчанням елементів грамоти, а також домознавства. Згодом були відкриті нижчі заклади початкової освіти для єврейських дівчаток.

У Ромнах діяло чотирикласне жіноче єврейське училище. Тільки на початку ХХ ст. дуже обмеженій кількості єврейських дітей дозволили вступати у звичайні середні загальноосвітні і професійні заклади.

Для дітей німецьких колоністів у ХІХ ст. існували парафіяльні школи з відділенням для дівчат у Константинограді (1819), Полтаві (1825) та Кременчуці (1832).

Висновки

Загальноосвітні заклади (початкової і середньої освіти) діяли за єдиними, затвердженими Міністерством просвіти

програмами, але фінансувалися з різних джерел (державного бюджету, земств, коштів населення, коштів меценатів і громадських організацій, церков). Про необхідність диверсифікації джерел фінансування освіти йдеться в обговоренні проектів реформування системи освіти в сучасній Україні.

Система професійної освіти в краї буде схарактеризована в частині II статті. Жодного закладу вищої освіти на Полтавщині до 1918 р. не було.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бояренцев С. М. *История учебных заведений Полтавы до 1917 года* / С. М. Бояренцев. – Полтава : АСМІ, 2013. – 546 с.
2. Булава Л. М. *Історія підготовки вчителів географії та природознавства на Полтавщині (1914–2014 роки) : монографія* / Л. М. Булава, С. М. Шевчук, О. М. Мащенко – Полтава : ПОІППО, 2015. – 158 с.
3. Днепров Э. Д. *Российское образование в ХІХ – начале ХХ века: [монография]* / Э. Д. Днепров. – Т. 2 : *Становление и развитие системы российского образования : (истор.-стат. анализ)*. – М. : Мариос, 2011. – 657 с.
4. *Наш рідний край* / В. Н. Жук, Т. П. Пустовіт, М. А. Фісун, В. М. Ханко. – Випуск дванадцятий. – (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). – Полтава, 1991. – 88 с.
5. Петренко І. М. *Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.)* / І. М. Петренко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 206 с.
6. *Полный сборник Правил приёма и программ высших, средних и низших, общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских и женских, правительственных и частных*. – Издание IV-ое. – Петроград, 1915. – 472 с.
7. *Полтавщина. Енциклопедичний довідник*. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – 1024 с.

Цитувати: Булава Л. М. Загальноосвітні навчальні заклади Полтавщини напередодні Української революції. Частина I / Л. М. Булава, О. М. Мащенко // *Постметодика*. – 2015. – № 3. – С. 32–39.

© Л. М. Булава, О. М. Мащенко, 2015. Стаття надійшла в редакцію 11.11.2015 ■